

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Ляшенко Р.Д.,

здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

В даній статті автором багатогранно досліджено проблематику класифікації такої правової категорії, як презумпція. Автор зазначає, що в сучасній правовій науці не існує єдиного підходу до класифікації презумпцій, це питання є дискусійним серед вчених. У статті наведено широкий плюралізм підходів вчених до класифікації презумпцій. Автор пропонує власну класифікацію презумпцій.

Ключові слова: презумпція, класифікація презумпцій, презумпція знання закону, презумпція невинуватості.

В данной статье автором многогранно исследовано проблематику классификации такой правовой категории, как презумпция. Автор считает, что в современной правовой науке не существует единственного подхода к классификации презумпций, этот вопрос является дискуссионным среди ученых. В статье приведен широкий плюрализм подходов ученых к классификации презумпций. Автор предлагает собственную классификацию презумпций.

Ключевые слова: презумпция, классификация презумпций, презумпция знания закона, презумпция невиновности.

In this article by an author many-sided investigational problem of classification of such legal category as presumption. Author said, that in modern legal science there is not the unique going near classification of presumption, this question is debatable among scientists. In the article wide pluralism of approaches of scientists is resulted to classification of presumption. An author offers own classification of presumption.

Keywords: presumption, classification of presumption, presumption of knowledge of law, presumpti unguiltiness.

Серед найактуальніших, але недостатньо досліджених питань у правовій науці є проблема презумпцій. Існування великої кількості презумпцій у системі права та розмаїття їх видів обумовлює необхідність їх упорядкування. Для більш глибокого і детального дослідження правових категорій у теорії права застосовується класифікація (від лат. *classis* – розряд і *scatio*. від *socio* – роблю) – це багатоступеневий послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань стосовно членів поділу [15].

У сучасній правовій науці не існує єдиного підходу до класифікації презумпцій. Це пояснюється складністю цієї правової категорії, яка є багатоаспектною. Проблема класифікації презумпцій була об'єктом дослідження таких учених: В.К. Бабаєв, В.А. Ойгензіхт, Я.Л. Штутін, В.П. Воложанін, О.С. Іоффе, М.Д. Шаргородський, Ю.О. Серіков, Н.С. Караніна, О.В. Смірнов та ін. Відзначимо, що серед науковців немає єдиного підходу щодо критеріїв розмежування презумпцій на окремі види. Крім того, дискусійними є питання щодо поділу презумпцій на: а) фактичні і законні; б) спростовні і неспростовні. Усе це зумовило необхідність дослідження поглядів учених на проблему класифікації презумпцій у праві.

Основною метою цієї статті є розробка цілісної класифікації презумпцій у теорії права на основі таких критеріїв, які будуть мати важливе значення для їх групування.

Вперше презумпції було класифіковано ще римськими юристами. Як стверджує Д.В. Дождьов, презумпції в римському праві відносились до процесуальних правил, що пов'язані з розподілом тягара доказування і поділялись на два види: відносні (*juris tantum*) – допу-

скають доведення протилежного і абсолютні (*juris et de jure*) – коли по відношенню до факту, існування якого презюмується, не допускається доведення протилежного [4].

Дореволюційні вчені, а саме: Д.І. Мейер, Л.Є. Владіміров, В.В. Єфімов, Г.Ф. Дормідонтов, Є.В. Васильковський, В.Л. Ісаченко [7], розрізняли такі види презумпцій:

а) загальнолюдські презумпції (*praesumptio hominis*) – які законом не встановлені, тому примусового характеру не мають. Цей вид презумпцій часто застосовували судді при встановленні фактичних обставин справи;

б) законні презумпції (*praesimptio juris*) – є обов'язковими, тому що містяться в нормах права. Серед законних презумпцій розрізняли спростовні та неспростовні презумпції.

Розвиток правової науки вів до того, що класифікація презумпцій удосконалювалась: один поділ відкидався як невірний, інші змінювались на нові, більш досконалі, треті, хоча і зберігали свою основу, але доповнювались і видозмінювались. І хоча поділ презумпцій на окремі види є традиційним, у питанні про критерії поділу єдність поглядів відсутня.

Поділ презумпцій на фактичні і законні є найпоширенішим видом класифікації. В основі цього поділу вчені вбачають такі критерії: одні вважають, що презумпції поділяються на фактичні і законні за ступенем обов'язковості для учасників правовідносин (В.А. Ойгензіхт, О.С. Іоффе, М.Д. Шаргородський, О.П. Сергєєв та ін.), інші – за фактом закріплення в нормах права (В.К. Бабаєв, О.Ф. Скаун та ін.). Ці критерії є важливими при класифікації презумпцій на фактичні і закон-

ні, більше того, наявність цих двох критеріїв дає можливість детально дослідити сутність цих видів і ґрунтовно їх охарактеризувати.

Існує думка, що виділення фактичних презумпцій є умовним, оскільки вони, як явище неправового характеру, знаходяться поза сферою права, а тому не можуть бути різновидом юридичних презумпцій [17].

На наш погляд, з такою позицією погодитись не можна. Хоча фактичні презумпції в нормах права не закріплюються і, відповідно, є необов'язковими для учасників правовідносин, це не відкидає можливості їх застосування у судовій та слідчій практиці.

Законні презумпції класифікують на спростовні та неспростовні. В радянському праві більшість вчених заперечували таку класифікацію. Я.Л. Штутін зазначав, що законні презумпції, які відомі радянському праву, не можуть поділятися на спростовні і неспростовні, оскільки неспростовні презумпції радянському праву невідомі. Цей поділ властивий праву експлуаторських держав [16]. Такої ж думки дотримувався і М.С. Строгович [12].

Дещо іншою була позиція О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородського, які вважають, що законні презумпції за їх юридичною силою слід поділяти на спростовні та неспростовні, але при цьому наголошували, що в радянському праві неспростовних презумпцій немає [5].

На нашу думку, положення про те, що критерієм розмежування презумпцій на спростовні і неспростовні є юридична сила, є спірним. Оскільки ми вважаємо, що юридична сила – це специфічна властивість правового акту, зміст якої полягає у його обов'язковості та пріоритеті перед іншими актами або його підпорядкуванні. Як зазначалось, спростовні і неспростовні презумпції відносять до законних презумпцій, головною ознакою яких є їх закріплення у нормативних актах. Наприклад, ст. 62 Конституції України закріплює спростовну презумпцію невинуватості, а ст. 8 Конституції України – неспростовну презумпцію справедливості Конституції та законів, які повинні відповідати їй. Тому, питання про те, юридична сила якої презумпції більша, ставити не можна, оскільки закріплення цих презумпцій в Основному законі держави вже означило їх значення та юридичну силу.

Якщо класифікувати презумпції за їх юридичною силою, то, на нашу думку, можна виділяти презумпції, що містяться в законах та презумпції, що містяться у підзаконних актах. Щодо стосується критерію юридичної сили, то тут має діяти загальне правило: оскільки підзаконний нормативний акт не повинен суперечити закону, на основі і для виконання якого він створений, то сформульовані ним положення повинні відповідати йому. В іншому випадку, презумпції, що містяться у підзаконному нормативному акті, повинні бути переглянуті.

Більшість вчених вважають, що критерієм, за яким презумпції слід класифікувати на спростовні та неспростовні, є можливість їх спростування [1].

О.В. Федотов, законні спростовні і неспростовні презумпції поділяє на загальні і спеціальні. Загальні презумпції відрізняються від спеціальних тим, що во-

ни поширюються на всі галузі права, а не на одну чи декілька [14].

Слід зазначити, що класифікація презумпцій на загальні та спеціальні у правовій науці не є новою, адже ще в радянський період В.П. Воложанін вказував, що презумпції слід класифікувати на загальні, спеціальні (галузеві) і проміжні до яких він відносив презумпцію невинуватості [3]. О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський стверджували, що за сферою застосування презумпції поділяються на загальні і конкретні. Загальні презумпції поширюються на всі правовідносини. Такою, наприклад, є презумпція знання закону. Особливість конкретних презумпцій полягає у тому, що вони пов'язують виникнення існуючих правових наслідків лише з настанням конкретних фактичних обставин [5]. В.А. Ойгензіхт виділяв загальні і приватні презумпції. Загальні презумпції діють в якості принципів положень та поширюються на всі галузі права і в ситуації „невизначеності” або продовжують свою дію, або, залишаються загальною передумовою для відповідного висновку, і є підставою для виникнення додаткових презумпцій іншого виду. Приватні презумпції діють лише в окремих галузях права [8].

Серед сучасних дослідників, які підтримують класифікацію презумпцій на загальні та спеціальні, слід назвати Т.О. Батрову та В.М. Анурова [2].

У правовій науці також існує класифікація презумпцій на публічно-правові і приватноправові, запропонована Т.Г. Тамазяном. В основі цієї класифікації лежить критерій переважного захисту тих чи інших соціальних інтересів. Закріплюючи в нормі права презумпцію, законодавець завжди має на увазі охорону певних інтересів. Приватноправові презумпції забезпечують захист приватного інтересу, публічно-правові – захист неперсоніфікованого інтересу – інтересу індивіда, суспільства, держави загалом [13].

Публічно-правові презумпції направлені на забезпечення стабільності у державі, що відповідає інтересам суспільства і держави в цілому, сприяє закріпленню довіри до органів державної влади з боку населення. Особливістю публічно-правових презумпцій є їх важке виявлення, оскільки всі вони є непрямими, виводяться зі змісту норм відповідних нормативно-правових актів.

Серед дослідників теорії права підтримується запропонований В.К. Бабаєвим поділ презумпцій за сферою їх дії на: загальноправові, міжгалузеві і галузеві. На його думку, загальноправові презумпції діють в усіх галузях права та перетворились у свого роду принципи права. До таких презумпцій він відносить: презумпцію добросовісності, презумпцію знання закону, презумпцію невинуватості та презумпцію істинності державно-правового акту. Галузевими є ті презумпції, що діють лише в певній галузі права (наприклад, в сімейному праві – презумпція батьківства). Зрозуміло, що галузеві презумпції формуються з урахуванням тієї чи іншої сфери суспільних відносин, яка виступає в якості предмету правового регулювання даної галузі права. Презумптивні положення міжгалузевих презумпцій знаходять застосування в декількох галузях пра-

ва. Відносини, на які вони поширюються, повинні бути в даному випадку подібними. Прикладом міжгалузєвої презумпції В.К. Бабаєв називає презумпцію вини особи, що завдала шкоду, яка діє в цивільному і, певною мірою, в трудовому праві [1]. Відзначимо, що в результаті утворення нових галузей права презумпції однієї галузі починають діяти в іншій галузі права.

На думку Я.Л. Штутіна, для повного і всебічного виявлення сутності та особливостей законних презумпцій, їх необхідно класифікувати за правовими інститутами з якими вони пов'язані. Він розробив класифікацію презумпцій цивільного права за такими правовими інститутами:

I. Законна презумпція відносно захисту честі і гідності громадян та соціалістичних організацій.

II. Законні презумпції відносно статусу суб'єктів цивільного права: презумпції цивільної дієздатності, місця проживання, смерті.

III. Законні презумпції відносно права власності: презумпції права державної соціалістичної власності та права колгоспно-кооперативної власності.

IV. Законна презумпція відносно зобов'язального права – презумпція вини.

V. Законна презумпція спадкового права – презумпція прийняття спадку.

VI. Законні презумпції відносно сімейних прав: презумпції батьківства та спільного майна подружжя [16].

Ми вважаємо, що класифікація презумпцій за правовими інститутами дозволяє глибше зрозуміти їх сутність та виявити нові види презумпцій. Тому в теорії права за сферою дії презумпції слід класифікувати на: загальноправові, міжгалузєві, галузєві та презумпції правових інститутів.

За формою правового закріплення презумпції класифікують на прямі і „непрямі”. Під прямими презумпціями розуміють презумптивні положення, що прямо закріплені в нормі права. Про наявність „непрямой” презумпції в нормі права можна лише зробити висновок у результаті тлумачення правової норми. На наявність в праві прямих і „непрямих” презумпцій вперше звернула увагу В.І. Камінська, зазначивши, що презумпції виражаються в нормі права прямо або „непрямо” [6]. В.А. Ойгензіхт стверджував, що „непрямих” презумпцій у праві більшість і серед них виділяв приховані, які, на його думку, дуже важко виявити, оскільки у правовій нормі немає навіть згадки про розподіл тягара доказування [8]. На нашу думку, презумпції слід класифікувати на прямі і „непрямі” за способом вираження в нормах права. Серед вчених немає суперечок щодо існування у праві прямих і „непрямих” презумпцій, але на думку більшості дослідників презумпції повинні прямо закріплюватися в законах і чітко формулюватися.

За роллю у правовому регулюванні презумпції прийнято класифікувати на матеріальні та процесуальні, що має важливе теоретичне і практичне значення. На думку В.К. Бабаєва, при розмежуванні презумпцій на матеріально-правові і процесуальні потрібно виходити із розмежування галузей права на матеріальні і

процесуальні, із службової ролі презумпцій. Критерієм віднесення норм до матеріальної чи процесуальної галузі права є їх службова роль: якщо норма права є „первинним регулятором” суспільних відносин, містить правило, яке служить основою для вирішення справи по-суті, то ця норма є нормою матеріальної галузі права; якщо ж вона передбачає порядок застосування норм матеріального права, то це норма – процесуальна [1]. В.А. Ойгензіхт зазначав, що матеріально-правова презумпція є передумовою для встановлення факту, що припускається, тягне відповідні правові наслідки, а процесуальна презумпція є підставою для розподілу тягара доказування. сфера її дії обмежена межами процесу [8]. Крім того, він стверджував, що матеріально-правові презумпції бувають двох видів: презумпції очевидного факту та презумпції невстановленого факту. До першого виду він відносив презумпції, які витікають із очевидних ситуацій, наприклад, презумпцію смерті. До презумпцій другого виду він відносив презумпції, які є висновком із недоведеного, невстановленого факту. Наприклад, презумпції пов'язані з незнанням власника майна, не встановлення вини та інші [8]. Не погоджувався з такою позицією О.П. Сергєєв, який вважав, що така класифікація заперечує єдину за своєю суттю природу будь-яких презумпцій як умовиводів, що базуються на високій вірогідності того чи іншого факту. На його думку, поняття „презумпції очевидного факту” має внутрішнє протиріччя, оскільки необґрунтовано припускати те, що є очевидним, адже всі презумпції базуються на висновку про високу вірогідність факту, існування якого презюмується [9]. Проте, що всі презумпції базуються на високій вірогідності стверджував і В.А. Ойгензіхт [8].

На нашу думку, не всі презумпції базуються на високій вірогідності, наприклад, презумпція невинуватості та презумпція знання закону не мають такої властивості як висока вірогідність, але ніхто не перестає називати їх презумпціями. Факт, що презюмується, виводиться із базового факту, який може бути як високовірогідним, так і маловірогідним. Якщо презумпція є високовірогідною, то базовий факт є достовірним і неодноразово підтверджувався практичним досвідом. У презумпціях, які є маловірогідними, базовий факт є недоведеним, або ж якщо і підтверджувався практикою – то не часто, але такі презумпції формулюються законодавцем для забезпечення суспільного порядку та захисту інтересів суб'єктів права. Тому, класифікація запропонована В.А. Ойгензіхт, на презумпції очевидного факту і презумпції невстановленого факту є аналогічною класифікації презумпцій на високовірогідні та маловірогідні. Крім того, ми вважаємо, що виділення цих презумпцій лише як матеріально-правових, заперечує процесуальне значення презумпцій.

Існує думка, що поділ презумпцій на матеріальні і процесуальні є умовним, оскільки будь-яка презумпція „проростає” процесуальними наслідками – позбавленням сторони тягара доказування, перекладення його на інших осіб [11]. З такою позицією можна погодитись за умови, що йдеться про одну презумпцію. Наприклад, презумпція невинуватості у своєму матеріально-

правовому значенні є проявом поваги до громадян, яких підозрюють у вчиненні злочину. У процесуальному значенні презумпція невинуватості діє на всіх стадіях кримінального процесу і передбачає, що особа не зобов'язана доводити свою невинуватість, а її вина може встановлюватися обвинувальним вироком суду в законному порядку.

Але слід пам'ятати, що існують презумпції, які відносяться лише до процесуального права, наприклад, презумпція необ'єктивності судді, відповідно до якої суддя не може брати участь у розгляді справи і підлягає відводу, якщо є одна із підстав передбачених ст. 20 ЦПК України.

Тому можна зробити висновок, що при класифікації презумпцій на матеріальні і процесуальні, було б доцільно виходити із функціонального призначення та ролі презумпцій у правовому регулюванні.

Ще однією класифікацією презумпцій, на яку почали звертати увагу вчені, є розподіл презумпцій на імперативні і диспозитивні. Ю.О. Серіков вважає, що за критерієм обов'язковості для суду презумпції можна класифікувати на: імперативні (обов'язкові) і диспозитивні (умовно-обов'язкові) [11]. Ми вважаємо, що критерій, обраний для такої класифікації, відображає

лише процесуальне значення презумпції, тому пропонуємо класифікувати презумпції на імперативні і диспозитивні за формою бажаної поведінки суб'єкта.

Отже, на підставі аналізу поглядів учених щодо класифікації презумпцій можна стверджувати, що в науці спостерігається дискусійність у питанні щодо розмежування презумпцій за певними критеріями. Це свідчить про існування цілого комплексу властивостей у презумпцій та необхідність подальшого дослідження цього питання.

Підсумовуючи, ми можемо запропонувати таку класифікацію презумпцій в теорії права: за фактом закріплення у правових нормах – фактичні та законні презумпції; за ступенем вірогідності – високовірогідні та маловірогідні презумпції; за можливістю спростування – спростовні та неспростовні презумпції; за способом вираження в нормах права: прямі та „непрямі” презумпції; за функціональним призначенням – матеріальні та процесуальні презумпції; за формою бажаної поведінки суб'єкта – імперативні та диспозитивні презумпції; за юридичною силою – презумпції, що закріплені в законах та презумпції, що закріплені в підзаконних актах; за сферою дії – загальні, галузеві, міжгалузеві та презумпції правових інститутів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. Горький, Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. – С. 41; Комаров С.А. Общая теория государства и права в схемах и определениях. – М.: Юрайт, 1997. – С. 49; Теорія держави і права: Навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 232; Теорія держави і права: Навч. посіб. / Л.М. Шестопалова (упоряд.). – К.: Прецедент, 2006. – С. 123; Каранина Н.С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – С. 88; Крымов А.А. Правовые презумпции в уголовном процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1999. – С. 60.
2. Батрова Т. А. Гражданско-правовые конструкции // Юрист. – 2006. – № 11. – С. 18; Ануров В. Н. Установление факта одобрения арбитражного соглашения // Журнал российского права. – 2002. – № 4. – С. 86.
3. Воложанин В.П. К вопросу о юридических предположениях в советском гражданском праве и процессе // Вопросы советского гражданского права и процесса. Ученые записки. Т. 3. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 188.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсисянца. М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 249.
5. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 265.
6. Каминская В.И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 3.
7. Мейер Д.И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях. – Казань, 1854. – С. 52, 62; Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. Части Общая и особенная. – 3-е изд., измененное и законченное. – СПб.: Издание книжного магазина „Законоведение”, 1910. – С. 372; Михайловский А. В. Очерки философии права. Том 1. – Томск: Издание книжного магазина В. М. Посохина, 1914. – С. 577-578; Попов Б. В. Распределение доказательств между сторонами в гражданском процессе: Критико-догматическое исследование. – Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. – С. 7; Ефимов В.В. Догма римского права. Учебный курс. – С.-Пб.: Кн. маг. А. Ф. Цинзерлинга, б. Мелье и Ко, 1901. – С. 241; Анненков К. Опыт комментария к уставу гражданского судопроизводства: О доказательствах. Т. 2. – С.-Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1887. – С. 474; Дормидонтов Г.Ф. Классификация явлений юридического бытия, относимых к случаям применения фикций: Юридические фикции и презумпции. Ч. 1. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1895. – С. 26; Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – С. 242; Исаченко В. Л. Мировой суд: Практический комментарий на первую книгу Устава гражданского судопроизводства (Статьи 29 – 201). – С.-Петербург: Типография М. Меркушева, 1913. – С. 292.
8. Ойгензихт В.А. Презумпции в советском гражданском праве. – Душанбе: Ирфон, 1976. – С. 37.
9. Сергеев А.П. Презумпция правомерности фактического владения с точки зрения значения и видов презумпции в советском праве // Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному праву. Межвузовский сборник. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – С. 130.
10. Сериков Ю.А. Процессуальные функции правовых презумпций в гражданском судопроизводстве: Дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2005. – С. 72.
11. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов / 2-е изд. Под общ. ред. А.В. Смирнова. – СПб.: Питер, 2006. – С. 226.

12. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский. – М.; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1947. – С. 199.
13. Тамазян Т.Г. Публично-правовые и частноправовые презумпции в страховом праве // Юрист. – 2004. – № 11. – С. 50-51.
14. Федотов А.В. Понятие и классификация доказательственных презумпций // Журнал российского права. – 2001. – № 4. – С. 50-55.
15. Хоменко І.В. Логіка – юристам: Підручник. – К.: Четверта хвиля. 1997. – С. 210.
16. Штутин Я.Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 105.
17. Щекин Д.М. Юридические презумпции в налоговом праве: Учебное пособие / Под ред. С.Г. Пепеляева – М.: Академический правовой университет, 2002. – С. 61; Масюк В. Правові та фактичні презумпції в цивільному судочинстві // Підприємство, господарство і право. – 2008. – №2. – С. 73.